

Armenia-Georgia Treaty of November 13, 1920

1920 წლის 13 ნოემბრის სომხეთ-საქართველოს ხელშეკრულება

TAMAZ FUTKARADZE

Professor of Batumi Shota Rustaveli State University,
Department of history, archeology and ethnology
32/35 Ninoshvili str. Batumi, Georgia
ORCID: 0000-0003-0866-2474
txil1968@mail.ru
577179723

OTAR GOGOLISHVILI

Professor of Batumi Shota Rustaveli State University,
Department of history, archeology and ethnology
32/35 Ninoshvili str. Batumi, Georgia
ORCID: 0000-0002-5196-4155
otargogolishvili@gmail.com
593 61 78 95

Abstract

After the formation of the independent states of the Caucasus, the issue of demarcation of the territorial borders arose with all intensity. The lack of ability to compromise between the parties led to the Armenian-Georgian armed conflict, although even this war did not resolve the problem of border disputes. Lore was declared a neutral zone, while Akhalkalaki remained part of Georgia.

From October 1920, the difficulties caused by the aggressive policy of Turkey were added to the existing problems between the republics of the Caucasus. The Armenia-Turkey conflict entered a new phase. The territory of the neutral zone of Lore was threatened. This led to ratifying the treaty on 13 November 1919, based on which, parts of the Georgian Army took Lore.

The represented paper aims to demonstrate the legitimacy of the introduction of an army into the region and the baselessness of the project elaborated in political circles of Armenia for the access to the sea (the Khatisian's project), based on documents kept in the Central State Archives of Armenia (these documents were previously held in secret funds. Today they are available for researchers) and scientific literature data.

Key Words: Georgia, Armenia, access to the sea, treaty, Dashnaktsutyun, Lore, territory, demarcation, Caucasus, neutral zone.

თამაზ ფუტყარაძე

ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო
უნივერსიტეტის ისტორიის, არქეოლოგიისა
და ეთნოლოგიის დეპარტამენტის პროფესორი
საქართველო, ბათუმი, ნინოშვილის ქ.32/35

ORCID: 0000-0003-0866-2474

txil1968@mail.ru

577179723

ოთარ**გოგოლიშვილი**

ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო
უნივერსიტეტის ისტორიის, არქეოლოგიისა
და ეთნოლოგიის დეპარტამენტის პროფესორი
საქართველო, ბათუმი, ნინოშვილის ქ. 32/35

ORCID: 0000-0002-5196-4155

otargogolishvili@gmail.com

593 61 78 95

აბსტრაქტი. კავკასიის დამოუკიდებელი სახელმწიფოების ჩამოყალიბების შემდეგ მთელი სიმწვავით დადგა ტერიტორიული საზღვრების გამიჯნვის საკითხი. სომხეთის დაშნაკური ხელისუფლების ზღვარგადასულმა ამბიციებმა და საქართველოს მიმართ ყოვლად უსაფუძვლო ტერიტორიულმა პრეტენზიებმა განაპირობა სომხეთ-საქართველოს კონფლიქტი, თუმცა ვერც ამ ომმა გადაწყვიტა სასაზღვრო დავების პრობლემა. ლორე ნეიტრალურ ზონად გამოცხადდა, ხოლო ახალქალაქი დარჩა საქართველოს შემადგენლობაში.

კავკასიის რესპუბლიკებს შორის არსებულ პრობლემებს 1920 წლის ოქტომბრიდან დაემატა თურქეთის აგრესიული პოლიტიკით განპირობებული სირთულეები. სომხეთ-თურქეთის დაპირისპირება ახალ ფაზაში შევიდა. საფრთხე შეექმნა ლორეს ნეიტრალური ზონის ტერიტორიას. ამან განაპირობა საქართველოსა და სომხეთს შორის ხელშეკრულების გაფორმება 1919 წ. 13 ნოემბერს, რომლის საფუძველზე ქართული ჯარის ნაწილებმა დაიკავეს ლორე. წინამდებარე ნაშრომის მიზანია სომხეთის ცენტრალურ სახელმწიფო არქივში დაცული დოკუმენტების (ეს დოკუმენტები ადრე საიდუმლო ფონდებში იყო დაცული. დღეისათვის იგი ხელმისაწვდომია მკვლევარებისათვის) და სამეცნიერო ლიტერატურული მონაცემების საფუძველზე წარმოაჩინოს რეგიონში ჯარის შეყვანის კანონიერება და ზღვაზე გასასვლელის მოპოვებისათვის სომხეთის პოლიტიკურ წრეებში შემუშავებული პროექტების (ხატისიანის პროექტი) უსაფუძვლობა. ნაშრომში წარმოდგენილი მასალების სახით სამეცნიერო ბრუნვაში შემოვა ახალი საარქივო დოკუმენტები.

საკვანძო სიტყვები: საქართველო, სომხეთი, ზღვაზე გასასვლელი, ხელშეკრულება, დაშნაკური მთავრობა, ლორე, ტერიტორია, საზღვრების გამიჯნვა, კავკასია, ნეიტრალური ზონა.

შესავალი. ტერიტორიული საზღვრების გამიჯნვის საკითხი სახელმწიფოთაშორისი ურთიერთობების ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი პრობლემათაგანია. სწორედ ამიტომ

მოექცა იგი სხვადასხვა დარგის სპეციალისტების, მათ შორის პოლიტიკოსების და ისტორიკოსების ყურადღების ცენტრში. აღნიშნულმა საკითხმა განსაკუთრებული აქტუალობა შეიძინა მე-20 საუკუნის დასაწყისში, როცა ჩამოყალიბდა კავკასიის დამოუკიდებელი სახელმწიფოები. ახლადჩამოყალიბებული სახელმწიფოების პოლიტიკურმა ხელმძღვანელობამ ვერ შეძლო საერთო ენის გამონახვა. შეუთანხმებლობას ხელს უწყობდა ერთის მხრივ, სომხეთის უსაფუძვლო ტერიტორიული პრეტენზიები, ასევე სამხრეთ კავკასიის სახელმწიფოების განსხვავებული პოლიტიკური ორიენტაციები. ყოველივე ამან ხელი შეუწყო სომხეთსა და საქართველოს შორის საომარი კონფლიქტის გაჩაღებას.

მეთოდები: კვლევის მეთოდოლოგიური საფუძველია ობიექტურობის, ყოველმხრივობის და სისტემურობის უნივერსალური მეცნიერული პრინციპები, ისტორიულ-შედარებითი და ისტორიულ-ტიპოლოგიური მეთოდები.

შედეგები: საფუძვლიანადაა შესწავლილი ჩვენი ქვეყნის ისტორიაში მტკიცენული და საპრობლემო საკითხი, კერძოდ ის, რომ 1921 წლის 2 მაისს ბოლშევიკურმა ხელისუფლებამ კავკასიის რესპუბლიკებს შორის სასაზღვრო დავების გადასაჭრელად შექმნა საგანგებო კომისია. კომისიის პირველ სხდომაზე (1921 წ. 25-27 ივლისი) სიტყვით გამოვიდა სომხეთის წარმომადგენელი ბეკზადიანი. მან დაახასიათა ტერიტორიების დიდი ნაწილის დაკარგვით განპირობებული სომხეთის რთული მდგომარეობა. სომხეთის წარმომადგენელმა თხოვა ქართველებსა და აზერბაიჯანელებს „სოლიდარობის გულისათვის, ერთხელ და სამუდამოდ, უადრესად გულწრფელი, მეგობრული ურთიერთდამოკიდებულების დამყარების გულისათვის“ დათანხმებულიყვნენ „განსაზღვრული ტერიტორიების დათმობას“. საბოლოოდ, კავბიუროს გადაწყვეტილებით (1921 წ. 7 ივლისი) ლორეს ოლქი (2,36 ათასი კვ. კმ) გადაეცა სომხეთს (საქართველოს მოთხოვნა ლორეში რეფერენდუმის გზით პრობლემის მოგვარების შესახებ არ იქნა გათვალისწინებული). ამიერკავკასიის კავბიუროს 1921 წ. 16 ივლისის გადაწყვეტილებით უარყოფილი იქნა სომხეთის წინადადება ახალქალაქის სომხეთისათვის გადაცემის თაობაზე. 1925 წელს სომხეთს კვლავ გადაეცა ბორჩალოს მაზრის ნაწილი 107,9 კვ. კმ. სომხეთ-საქართველოს შორის სადავო ტერიტორიების საკითხი გადაწყდა სომხეთისათვის ლორეს ოლქის გადაცემით. ახალქალაქი დარჩა საქართველოს შემადგენლობაში.

მსჯელობა:

კავკასიის დამოუკიდებელი სახელმწიფოების ჩამოყალიბების შემდეგ მთელი სიმწვავეთ დადგა ტერიტორიული საზღვრების გამიჯნვის საკითხი. სომხეთის დაშნაკური ხელისუფლების ზღვარგადასულმა ამბიციებმა და საქართველოს მიმართ ყოვლად უსაფუძვლო ტერიტორიულმა პრეტენზიებმა განაპირობა სომხეთ-საქართველოს კონფლიქტი, თუმცა ვერც ამ ომმა გადაწყვიტა სასაზღვრო დავების პრობლემა. ლორე ნეიტრალურ ზონად გამოცხადდა, ხოლო ახალქალაქი დარჩა საქართველოს შემადგენლობაში.

კავკასიის რესპუბლიკებს შორის არსებულ პრობლემებს 1920 წლის ოქტომბრიდან დაემატა თურქეთის აგრესიული პოლიტიკით განპირობებული სირთულეები. სომხეთ-თურქეთის დაპირისპირება ახალ ფაზაში შევიდა. 28 ოქტომბერს ოსმალებმა გატეხეს სომხების თავდაცვითი ზღუდე და არტაანის ოლქის ნაწილი მოაქციეს საკუთარი გავლენის ქვეშ. ორიოდ დღეში დაიკავეს ყარსი და ალექსანრეპოლსაც შეუქმნეს საფრთხე. სომხები უმძიმეს მდგომარეობაში აღმოჩნდნენ, ამიტომ დათანხმდნენ საბრძოლო

მოქმედებების შეწყვეტას და 3 ნოემბერს ოსმალებს მიმართეს მოლაპარაკებების დაწყების თხოვნით. ოსმალებმა მოლაპარაკების პირობად ალექსანდროპოლის (გიუმრი) დაცლა მოითხოვეს. სომხეთის არმიის დემორალიზებისა და დეზერტირობის ფონზე სომხეთი იძულებული გახდა მიეღო ოსმალთა ეს პირობაც. ოსმალებმა დაიკავეს ალექსანდროპოლი და სომხებს მთელი შეიარაღების ჩაბარება მოთხოვეს. ფაქტობრივად ისინი ითხოვდნენ სომხეთის სრულ კაპიტულაციას. სომხებმა უარი განაცხადეს იარაღის გადაცემაზე. 11 ნოემბერს ოსმალებმა კვლავ გააგრძელეს შეტევა და დაიკავეს სომხეთის მთლიანი ტერიტორია ერევნის და სევანის ტბის გარდა (მიხეილ ბასილაძე, 1920 წლის ნოემბერი, <http://qronikaplus.ge/?p=18692>)

ოსმალთა გაუგონარმა აგრესიამ საფრთხე შეუქმნა საქართველოსაც. საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის ხელისუფლებამ გამოაცხადა საყოველთაო მობილიზაცია. გაზეთმა „საქართველომ“ 1920 წ. 16 ნოემბერს გამოაქვეყნა დამფუძნებელი კრების მიმართვა, რომელშიც მოსახლეობას აფრთხილებდა მოსალოდნელი საფრთხის შესახებ. მასში ვკითხულობთ: „დაეცა ყარსი, სომხეთის საუკეთესო სიმაგრე. ოსმალებმა დაიჭირეს გიუმრი (ალექსანდროპოლი). სომხეთის უბედურება საფრთხეს უმზადებს საქართველოს თავისუფალ არსებობას.

ქართველო ხალხო! შენი თავისუფალი, დემოკრატიული სამშობლო ისევ განსაცდელშია და შენგან არჩეული დამფუძნებელი კრება კვლავ თავდაცვისათვის მოგიწოდებს“ (გაზ. საქართველო, 1920 წ. 16 ნოემბერი).

ოსმალთა შეტევამ კვლავ გააცოცხლა ნეიტრალური ლორეს რეგიონის კუთვნილებასთან დაკავშირებული პრობლემები. რეგიონს ოკუპაციის საფრთხე შეექმნა. შესაბამისად დაისვა ნეიტრალურ ზონაში ქართული ჯარის შეყვანის აუცილებლობის საკითხი. 1920 წ. 8 ნოემბერს, საქართველოს საგარეო საქმეთა სამინისტროდან სომხეთის ხელისუფლებას გაეგზავნა საპასუხო წერილი, რომელშიც აღნიშნული იყო, რომ საჭირო იყო ნეიტრალური ზონის ჩრდილოეთის საზღვრების გამლიერებისა და ოსმალთა აგრესიისაგან დაცვის აუცილებლობა, რისთვისაც საჭირო იყო მოლაპარაკებების გამართვა ქართული ჯარის მიერ ნეიტრალური ზონის დაკავების საკითხებთან დაკავშირებით. წერილში უარყოფილი იყო უსაფუძვლოდ გავრცელებული ხმები „თითქოსდა საქართველომ გადაწყვიტა დაიკავოს ნეიტრალური ზონა სომხეთთან მოლაპარაკების გარეშე“ (სომხეთის ცენტრალური სახელმწიფო არქივი (შემოკლებით ცსა), ფ. 114, ს. 11, ფურც. 2)

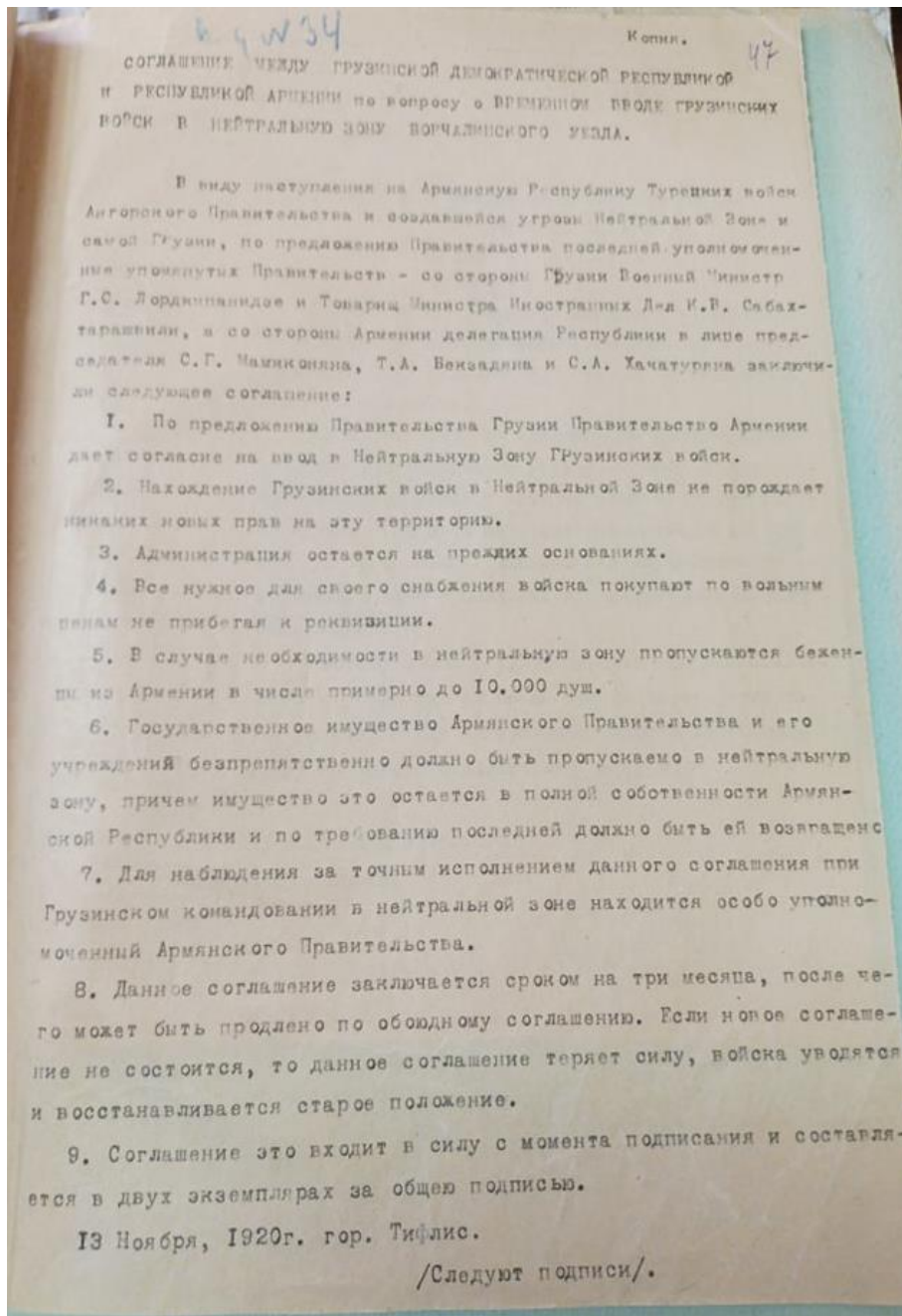
ქართული მხარე მიზანშეწონილად თვლიდა ჩაბმულიყო ოსმალებთან საბრძოლო ოპერაციებში იმ შემთხვევაში, თუ კი ისინი შეიჭრებოდნენ ნეიტრალური ზონის ტერიტორიაზე. საკითხისადმი ასეთი დამოკიდებულება შედიოდა სომხეთის ინტერესებში. 1920 წლის 9 ნოემბერს ბორჩალოს ნეიტრალური ზონის საუბნო კომისრებს კომისარ ღლონტის ხელმოწერით გაეგზავნა შემდეგი შეტყობინება:

„სომხეთის საზღვრებში თურქეთის შეტევის გათვალისწინებით ნეიტრალურ ზონაში შევა ქართული ჯარი თურქეთისათვის წინააღმდეგობის გასაწევად იმ შემთხვევაში, თუ ისინი გეზს აიღებენ ნეიტრალური ზონისაკენ. ასევე მიზნად ვისახავთ ადგილობრივი მოსახლეობის დაცვას. წინადადებას გამლევთ იმოქმედოთ ქართულ ჯართან ერთად. თქვენდამი რწმუნებულ უბნებში მოსახლეობას აუხსენით, რომ ნეიტრალური ზონის მმართველობა რჩება იგივე, უფრო ზუსტად სომხეთისა და საქართველოს რესპუბლიკების მთავარი კომისარიატის სახით. ნეიტრალური ზონის კომისარი გ. ღლონტი (სომხეთის ცსა, ფონდი 114, ანაწ. 2ს, საქმე 56).

„შეთანხმება საქართველოს დემოკრატიულ რესპუბლიკასა და სომხეთის რესპუბლიკას შორის ბორჩალოს უეზდის ნეიტრალურ ზონაში ქართული ჯარის დროებითი შეყვანის თაობაზე.“

სომხეთში ანგორის მთავრობის თურქული ჯარების შეტევის გათვალისწინებით, ნეიტრალურ ზონაში შექმნილი საფრთხეებიდან, ასევე საქართველოს უსაფრთხოების ინტერესებიდან გამომდინარე, საქართველოს მთავრობის წინადადებით და ზემოთხსენებული მთავრობების უფლებამოსილებით - საქართველოს მხრიდან: სამხედრო მინისტრის გ. ს. ლორთქიფანიძის და საგარეო საქმეთა მინისტრის ამხანაგის კ. საბახტარაშვილის, ხოლო სომხეთის რესპუბლიკიდან - დელეგაციის თავმჯდომარის ს. მამიკონიანის სახით და ტ. ბეკუაძიანის, ს. ხაჩატურიანის მონაწილეობით ვთანხმდებით შემდეგზე:

1. საქართველოს მთავრობის წინადადებით სომხეთის მთავრობა იძლევა თანხმობას ნეიტრალურ ზონაში ქართული ჯარების შეყვანის შესახებ;
2. ქართული ჯარების ყოფნა ნეიტრალური ზონის ტერიტორიაზე არ იძლევა არავითარ უფლებას ამ ტერიტორიების კუთვნილებაზე;
3. ადმინისტრაცია რჩება უცვლელი;
4. ჯარებისათვის საჭირო პროდუქტები შესყიდული იქნება თავისუფალ ფასებში რეკვიზიციის გამოყენების გარეშე;
5. აუცილებლობის შემთხვევაში ნეიტრალურ ზონაში სომხეთიდან შემვებული იქნებიან ლტოლვილები დაახლოებით 10 000 კაცამდე;
6. სომხეთის მთავრობის სახელმწიფო საკუთრება დაუყოვნებლივ უნდა იქნას დაცული. ნეიტრალურ ზონაში. ეს ქონება ეკუთვნის სომხეთის მთავრობას და მოთხოვნის შემთხვევაში მას უნდა დაუბრუნდეს;
7. ამ შეთანხმების პირობების შესრულების კონტროლისათვის ნეიტრალურ ზონაში წარმოდგენილი იქნება სომხეთის მთავრობის განსაკუთრებული უფლებამოსილებით წარმოდგენილი პირი;
8. ეს ხელშეკრულება ფორმდება სამი თვით, რის შემდეგაც შესაძლებელია მისი გაგრძელება ორმხრივი შეთანხმების საფუძველზე. თუ არ შედგება ახალი შეთანხმება, მაშინ ძალას კარგავს ეს შეთანხმება, ქართული ჯარი გადის ნეიტრალური ზონიდან და აღდგება ძველი მდგომარეობა.
9. ხელშეკრულება ძალაშია ხელმოწერის მომენტიდან და დგება ორ ეგზემპლარად საერთო ხელმოწერით. 13 ნოემბერი, 1920 წელი, თბილისი (სომხეთის ცსა, ფონდი 114, ს. 56, ან. 2ს, ფურც. 47)

ხელშეკრულების ხელმოწერისთანავე, 13 ნოემბერს ნეიტრალური ზონის უზნის ხელმძღვანელებს დაეგზავნათ კომისარ ლლონტის მორიგი შეტყობინება რეგიონში სამხედრო მდგომარეობის გამოცხადების შესახებ. ამავე დროს იქმნებოდა დროებითი გენერალ-გუბერნატორის ინსტიტუტი, რომელსაც უნდა დაქვემდებარებოდა ნეიტრალური ზონის ყველა უწყება (სომხეთის ცსა, ფ. 114, საქმე 12, ან. 2 ს. ფურც. 4). შესაბამის უწყებებს მიეცათ დავალება, რათა ზუსტად აღრიცხულიყო სომეხი ლტოლვილების რაოდენობა სოფლების მიხედვით. ეს სიები უნდა გადაგზავნილიყო ამერიკის კომიტეტში ლტოლვილების სურსათითა და პროდუქტებით უზრუნველყოფის მიზნით (სომხეთის ცსა, ფ. 114, ს. 56, ფურც.13).

ხელშეკრულების ხელმოწერიდან რამდენიმე დღეში საბჭოთა რუსეთმა სომხეთი დაიპყრო. დაშნაკური ხელისუფლება დაემხო. უკვე 17 ნოემბერს, საქართველოს საგარეო საქმეთა სამინისტროში შევიდა შეტყობინება N 4874, რომლითაც სომხები პროტესტს აცხადებდნენ „სომხეთის უდავო ტერიტორიაზე“ ქართული ჯარის შეყვანასთან და „სომხეთის სუვერენიტეტის ხელყოფასთან“ დაკავშირებით. ქართული მხარის ამ ქმედებას ისინი „სომხეთისადმი მტრულ“ ნაბიჯად აცხადებენ (სომხეთის ცსა, ფ. 114, ს. 56, ფურც.1). და ეს მაშინ, როცა საქართველოს მთავრობისათვის ცნობილი გახდა, რომ სომხეთმა საქართველოსთან შეუთანხმებლად მიიღო ოსმალეთის ულტიმატუმის პირობები, რომელიც ითვალისწინებდა თურქების მიერ ბორჩალოს სამხრეთ-დასავლეთი და სამხრეთი ნაწილების, „გაწმენდას“ ქართველებისაგან და სანაიანში თურქეთის საკონტროლო კომისიის დაშვებას. საქართველოს ხელისუფლების საპროტესტო წერილში ხაზგასმითაა აღნიშნული, რომ რეგიონში მესამე ძალის შემოსვლით (რომლის შესახებ სომხეთს არც კი უცნობებია ქართული მხარისათვის) ვითარება შეიცვალა და ქართული მხარე „იძულებულია მიიღოს ყველა საჭირო ზომა საკუთარი საზღვრების დასაცავად, ... რაც სომხეთის მთავრობის მიერ არ უნდა იქნას აღქმული როგორც მის წინააღმდეგ გადადგმული ნაბიჯი (სომხეთის ცსა, ფ. 114, ს. 11, ფურც. 3)

სომხებმა გენერალ-გუბერნატორის ინსტიტუტის შემოღება 13 ნოემბრის ხელშეკრულების დარღვევად ჩათვალეს და მოითხოვეს მისი გაუქმება (სომხეთის ცსა, ფ. 114, ან. 2ს., ს. 56, ფურც. 37). ამავე დროს, დეკემბრის დასაწყისში გადაწყვიტეს სომხეთში საქართველოს წარმომადგენლობის შინაპატიმრობაში აყვანა (სომხეთის ცსა, ფ. 114, ს. 23, ფ. 1). მართლაც, 7 დეკემბერს დააპატიმრეს გენერალი კარალოვი (ყარალაშვილი) და მისიის მდივანი პოლკოვნიკი მიქაბერიძე. (სომხეთის ცსა, ფ. 114, ან. 2ს., საქმე 12, ფურც. 5), რასაც მოყვა საქართველოს დიპლომატიური უწყების პროტესტი.

10 დეკემბერს თბილისიდან ერევანში, რეგომის თავმჯდომარის კასიანის სახელზე გაგზავნილ საპასუხო წერილში, საქართველოს ხელისუფლება ადასტურებდა 13 ნოემბრის შეთანხმებისადმი ერთგულებას და შეახსენებდა სომხურ მხარეს, რომ ნეიტრალურ ზონაში ქართული ჯარი სწორედ ამ შეთანხმების საფუძველზე იყო შესული (სომხეთის ცსა, ც. 114, ან. 2ს, ს. 23, ფურც. 10)

სომხებმა დაიწყეს აქტიური მუშაობა ნეიტრალური ზონის სოფლებში ქართველების საწინააღმდეგო განწყობის ჩამოსაყალიბებლად, მათ წინააღმდეგ საბრძოლო ოპერაციებში ჩართვის მიზნით. ეს ჩანს კარაკლისის მაზრის რეგომის წევრის ერვანდ აირაპეტიანის 17 დეკემბრის მოხსენებაში. ახასიათებს რა რეგიონში შექმნილ ვითარებას, ქართული შენაერთების რაოდენობასა და განლაგებას, აირაპეტიანი აღნიშნავს, რომ მოსახლეობა მათ მხარესაა და აჯანყების შემთხვევაში სომხებს პირდებოდნენ ყოველგვარ დახმარებას (ცოცხალი ძალა, სურსათი), რომ მათ გაუკეთეს ორგანიზება, ჩაატარეს ერთი პარტიული და ორი უპარტიო ყრილობა, ჩამოაყალიბეს კომუჯრედები და ორგანიზება გაუკეთეს „თავდაცვის ძალებს ყველა სოფელში 50-200 კაცის შემადგენლობით“ (სომხეთის ცსა, ფ. 114, ან. 2ს, ს. 26, ფურც. 1). მოხსენებაში ხაზგასმითაა აღნიშნული, რომ ისინი მზად არიან აჯანყებისათვის, „მაგრამ იმის გამო, რომ ყველა აგრესიული მოქმედება საქართველოსთან მიმართებაში შეთანხმებული უნდა იყოს ჩვენს საერთო პოლიტიკასთან, ველოდებით ინსტრუქციას სომხეთის რეგომისაგან“ (სომხეთის ცსა, ფ. 114, ან. 2ს, ს. 26, ფურც. 2).

სომხეთის ახალმა ხელისუფლებამ მიუღებლად მიიჩნია 13 ნოემბრის ხელშეკრულება და ცალმხრივად გააუქმა იგი. საგარეო საქმეთა სახალხო კომისარმა ა. ბეკუადიანმა აღნიშნულის შესახებ 18 დეკემბერს გაუგზავნა შეტყობინება საქართველოს მთავრობას: „სომხეთის რეგომს არ შეუძლია ცნოს საქართველო-სომხეთის 1920 წლის 13 ნოემბრის

შეთანხმება. ჩვენს მიერ პირადად იქნა წამოყენებული წინადადებები კონკრეტული ღონისძიებების გასატარებლად დეკემბრის თვიდან ქართული ჯარის ნეიტრალური ზონიდან გაყვანის შესახებ.

ფორმალური კუთხით თქვენი მთავრობა აპელირებს შეთანხმებაზე, რომელიც თქვენვე დაარღვიეთ ქართული ჯარის მიერ ნეიტრალური ზონის საზღვრების გადალახვით, რომლებიც იმყოფებიან სომხეთის ტერიტორიაზე.

მეორე: მოხდა ნეიტრალური ზონის ადმინისტრაციულ წყობაში ჩარევა - სომეხი მოსამსახურეების დათხოვნისა და მათი ქართველებით ჩანაცვლების გზით.

მესამე - დამსჯელი ექსპედიციის გაგზავნა სომხური სოფლების წინააღმდეგ და სროლები, რასაც ჰქონდა ადგილი შინიხში.

13 ნოემბრის შეთანხმება თავისი არსით მოკლებულია ყოველგვარ იურიდიულ ძალას, რადგან იგი ატარებს სამხედრო-სტრატეგიულ ხასიათს. განსაზღვრულ მომენტში ჩვენი ურთიერთობის ინტერესებიდან გამომდინარე იგი მისაღები იყო დაშნაკების ხელისუფლებისათვის, მაგრამ საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ ეს შეთანხმება კარგავს ძალას. ამიტომ სომხეთის რეჟიმმა მოახდინა მისი ანულირება და მოითხოვს ნეიტრალური ზონიდან ქართული ჯარების გაყვანას“ (სომხეთის ცსა, ფ. 114, ან. 2ს, ს. 26, ფურც. 4).

წესრიგის დამყარებისათვის ქართული მხარის მიერ გატარებულ ღონისძიებებს სომხური მხარე აღიქვამდა როგორც დამსჯელ ექსპედიციას. ცხადია ისინი არაფერს ამბობდნენ იმის შესახებ, თუ როგორ ხდებოდა ზონის სოფლებში ქართველების საწინააღმდეგოდ 50-200 კაციანი საბრძოლო რაზმების ფორმირება (სომხეთის ცსა, ფ. 114, ან. 2ს, ს. 26, ფურც.1,2).

საქართველოსათვის მიუღებელი იყო სომხეთის ხელისუფლების პოზიცია 13 ნოემბრის ხელშეკრულების ცალმხრივად ანულირებისასთან დაკავშირებით. ეს გამოიხატა კიდევ სომხეთის საგარეო საქმეთა სახალხო კომისრის ა. ბეკზადიანისადმი საბახტარაშვილის მიერ გაგზავნილ წერილში. ქართულმა მხარემ კატეგორიულად მოითხოვა, რომ თუ სომხეთის ყოფილ ხელისუფლებასთან გაფორმებული 13 ნოემბრის ხელშეკრულება დგება ექვის ქვეშ, მაშინ ამავე საფუძველზე დაშნაკურ ხელისუფლებასთან გაფორმებული სხვა ხელშეკრულებებიც უნდა გაუქმდესო. ამავე წერილში საქართველოს მთავრობამ კიდევ ერთხელ გამოხატა სადაო საკითხების მშვიდობიანი მოლაპარაკებების გზით გადაჭრისათვის მზადყოფნა (სომხეთის ცსა, ფ. 114, ან. 2ს, საქმე 26, ფურც. 5). საპასუხოდ კი სომხეთის მთავრობა საქართველოს მთავრობის მისამართით აგზავნიდა საპროტესტო ნოტებს (18, 27, დეკემბერი), რომლებშიც მოითხოვდა „სომხეთის უდავო მიწებიდან“ ქართული ჯარების დაუყოვნებლივ გაყვანას, ზრალს სდებდნენ ქართულ მხარეს სომეხი მოსამსახურეების გათავისუფლებასა და ქართველებით მათ ჩანაცვლებაში, ნეიტრალური ზონის ადმინისტრაციულ მმართველობაში ჩარევასა და სომხურ დასახლებებში დამსჯელი ექსპედიციების გაგზავნაში, კალაგერანის სადგურში კაზინეტის დაკავებასა და ტელეგრაფისტების: გარეგინ ტერ არუთინოვის, ამბარცუმ პეტროსიანის, არტამეს შავერდოვის უსაფუძვლო დაპატიმრებაში (სომხეთის ცსა, ფ. 114, ან. 1, ს. 42, ფურც. 3, 4; საქმე 26, ფურც. 7).

ყველასათვის ცნობილი იყო, რომ სომხეთის იმჟამინდელ მთავრობასთან შეთანხმებით ქართველების მიერ რეგიონის დაკავება სრულიად უმტკივნეულოდ, ყოველგვარი ექსცესების გარეშე წარიმართა. არც ადგილობრივი მოსახლეობის მხრიდან შეხვედრია

ქართულ ჯარს რაიმე წინააღმდეგობა, რადგან ქართული შენაერთების შესვლით შემცირდა ლტოლვილების ტალღა, დაცარიელებულ სოფლებს დაუბრუნდა უამრავი ადამიანი, განხორციელდა ყაჩაღობა-ძარცვის საწინააღმდეგო ღონისძიებანი, დამნაშავეებს არაერთხელ დააბრუნებინეს უკან 11 და 15 დეკემბერს სოფელ არჩივიდან გატაცებული საქონელი. რაც შეეხება სომეხი მოსამსახურეების ქართველებით ჩანაცვლებას, ესეც ზედაპირული შეფასებაა, რადგან შექმნილი ვითარების ფონზე სომეხი მოსამსახურეები ყოველგვარი იძულების გარეშე ტოვებდნენ თავიანთ სამუშაო ადგილებს და ასეთ შემთხვევაში ცხადია საჭირო ხდებოდა ჩანაცვლება. ქართველებმა მართლაც დააპატიმრეს ტელეგრაფისტები, მაგრამ ეს იყო განპირობებული აგენტურულ საქმიანობაში მათი მონაწილეობით, რაზედაც ქართული მხარე თვალებს ვერ დახუჭავდა (სომხეთის ცსა, ფ. 114, ან.2ს., ს. 11, ფურც. 16). სომხეთის საგარეო უწყებისადმი 1921 წ. 5 იანვარს გაგზავნილ წერილში ქართულმა მხარემ კიდევ ერთხელ გამოხატა მოლაპარაკებებისათვის მზაობა (სომხეთის ცსა, ფ. 114, ან.2ს., ს. 11, ფურც. 16). იმავე წლის ხოლო 31 ოქტომბერს, უკვე საბჭოთა საქართველოს ხელისუფლება კვლავ სთავაზობს სომხეთს მოლაპარაკებას: „საქართველოს საგარეო საქმეთა სამინისტრო საჭიროდ თვლის გაირკვეს და საბოლოოდ გადაწყდეს საქართველო-სომხეთის სასაზღვრო საკითხები და ეს დაევალოს განსაკუთრებულ კომისიას, რომლის წარმომადგენლები საქართველომ უკვე დაასახელა. გთხოვთ თქვენც შექმნათ მსგავსი კომისია. იმედია თქვენი მხრიდან არ იქნება წინააღმდეგობა. საქართველოს სსრ საგარეო საქმეთა სახალხო კომისარი ა. სვანიძე, 31 ოქტომბერი, 1921 წელი“ (სომხეთის ცსა, ფ. 114, ს. 26, ფურც. 98)

სადაო ტერიტორიების საზღვრების გამიჯნვასთან დაკავშირებით სომხეთის პოლიტიკურ წრეებში 1921 წლის იანვრის დასაწყისში გაჩნდა სხვა მოსაზრებებიც. იგი უკავშირდება ნეიტრალურ ზონაში სომხეთის მთავრობის წარმომადგენლის გ. ხატისიანის სახელს. იგი მიზანშეწონილად მიიჩნევს ლორეს რეგიონის დათმობას ჭოროხის მარცხენა სანაპიროს სანაცვლოდ. სომხეთის ეროვნულ არქივში (ფონდი 114, ან. 2ს, ს. 12) დაცულია აღნიშნული დოკუმენტი როგორც ორიგინალი ხელნაწერის, ისე ნაბეჭდი სახით. პრობლემის მნიშვნელობიდან გამომდინარე, მიზანშეწონილად მიგვაჩნია მკითხველს წარმოვუდგინოთ ამ დოკუმენტის ქართული თარგმანი:

„გ. ხატისიანი ჩანაწერი

ჩვენთვის სასარგებლოა საქართველოსთან დავსვით არა მარტო ნეიტრალური ზონის, არამედ სასაზღვრო დავის ყველა სხვა საკითხი

ჩვენთვის კარდინალური საკითხია ზღვაზე გასასვლელი. ასეთად ითვლებოდა ადრე ალექსანდრეტა, შემდეგ ტრაპიზონი, რიზე და ბოლოს ბათუმი. ბათუმის გარდა სხვა ვარიანტები უნდა უარვყოთ, რადგან ისინი განუხორციელებელია. ალექსანდრეტაზე არ ღირს საუბარი. რაც შეეხება შავი ზღვის პორტებს, ტრაპიზონი და რიზე უარყოფილ უნდა იქნას, როგორც განუხორციელებელი. ცხადია, რომ სომხეთს არ აქვს შესაძლებლობა გამონახოს კოლოსალური კაპიტალი ამ გზის მშენებლობისათვის.

კერძო კაპიტალი ააშენებს მხოლოდ შედარებით იაფ და შემოსავლიან გზებს. ჩვენს მოთხოვნებს აკმაყოფილებს აღმოსავლეთით მდებარე შავი ზღვის პორტი - ბათუმი. ეს პირველი. მეორეც - რკინიგზის გაყვანა ტრაპიზონიდან ან რიზედან ერზურუმში დაკავშირებულია დიდ სირთულეებთან და მოითხოვს კოლოსალურ ხარჯებს. ტრაპიზონიდან ერზურუმამდე - ოთხ მთაზე უნდა გაიჭრას 25 ვერსზე მეტი სიგრძის გვირაბები, ხეობების გადასალახად გაკეთდეს აკვადუკები. რიზედან მშენებლობის

შემთხვევაში სირთულეებს ქმნის პონტოს ქედის კლდოვანი ქანები და საჭირო იქნება გვირაბების გაჭრა 6000 ფუტზე მეტ სიმაღლეზე, რაც ძალზე ძნელია.

თუ კი არსებულს ბათუმს მიუვმატებთ, რიზესთან და ტრაპიზონთან შედარებით - ცხადია აქვს უპირატესობა. ეს არის ერთადერთი შესაძლო გასასვლელი ზღვაზე. ერთადერთი სარკინიგზო ხაზი სომხეთიდან გავა ჭოროხის ხეობის გავლით. ეს გზა მოკლეა ყველა სხვა ვარიანტთან შედარებით. გვირაბებისა და აკვადუკების გარეშე სომხეთი დაუკავშირდება ზღვას არა ერზურუმის დაცარიელებული რაიონების, არამედ სომხებით დასახლებული ყარს-ალექსანდროპოლის გავლით. ეს გზა 200 ვერსით მოკლეა ტრაპიზონის და 100 ვერსით მოკლე ბათუმი-თბილისი-ჯულფის მიმართულ გზაზე. ამდენად ბათუმი-ყარსი-ჯულფას ხაზი იქნება მსოფლიო მნიშვნელობის მაგისტრალი შავი და ხმელთაშუა ზღვების აუზებიდან, ასევე რუსეთიდან - შუა აზიის, სპარსეთის ყურისა და ინდოეთისაკენ. ასეთ შემთხვევაში არავინ დაიწყებს ადგილობრივი მნიშვნელობის გზის მშენებლობას.

საქართველოსთან მოლაპარაკებისას საჭიროა უზრუნველვეყოთ ბათუმის პორტის ტექნიკურ საკითხებში მონაწილეობა და მივაღწიოთ ჭოროხის მარცხენა სანაპიროს, ე.ი. ართვინის რაიონის დათმობას, რომელიც წარმოადგენს დაახლოებით 400 კვ.ვერსს, ე.ი. უმნიშვნელო ნაწილს, მაგრამ იქ არის მეტად ფასეული სპილენძის საბადოები და მანსულის სპილენძის ქარხანა.

დასაპროექტებელი გზა მიდის ჭოროხის ნაპირიდან ზევით ოლთი ჩაიამდე, შემდეგ პენიაკამდე. პენიაკთან მიმობნეული ცნობილი ქვანახშირის საბადოებიდან მდ. აგუნდიპკის გავლით მერდენეკისაკენ და იქედან ყარსისაკენ. ამ ვარიანტის უდიდესი უპირატესობა ისაა, რომ ის გაივლის ქვანახშირით მდიდარი საბადოების ტერიტორიას, რაც შეამცირებს ბაქოსთან დამოკიდებულებას. გარდა ქვანახშირისა, იქ სპილენძის მდიდარი საბადოებიცაა.

ამ პროექტის განხორციელების შემთხვევაში მოგვიწევს თურქეთის ტერიტორიაზე 70 ვერსის გავლა, რომელიც მოიცავს 300-400 კვ. ვერსის ფართობის ტერიტორიას. ცხადია, გასათვალისწინებელია თურქების მიერ ყარსის დაკავების ფაქტი, მაგრამ სომხეთის არსებობა შეუძლებელია ყარსის დაბრუნებისა და ყარსიდან შავ ზღვამდე გზის გარეშე.

საქართველოსთან დავა არის საზღვრის ოთხ მონაკვეთზე. 1. ლორე 2. ახალქალაქი 3. ყარსის ოლქი 4. ართვინის რაიონი. ახლა დგას ლორეს საკითხი, მაგრამ ეს ტერიტორია ჩვენია. ეთნოგრაფიული რეალიები, რეალური მოსახლეობა, მოსახლეობის ნება ჩვენს სასარგებლოდაა.

ქართველები ცდილობენ ჩვენი მიწების დაკანონებას საკუთარი სახელმწიფოს სტრატეგიულ და ეკონომიკურ ინტერესებზე აპელირებით.

ართვინის საკითხზე ჩვენ უნდა ვიყოთ მოსარჩლის მდგომარეობაში - ჩვენი სახელმწიფო ინტერესების საფუძველზე. ქართველები იქნებიან მოპასუხეები, თუმცა უნდა ითქვას, რომ ართვინის რაიონში სომხების რაოდენობა არის 10-12 ათასი, ქართველი მუსულმანების რაოდენობა კი 20 ათასი.

აი ამიტომაც საჭირო ამ საკითხების ერთობლივი განხილვა.

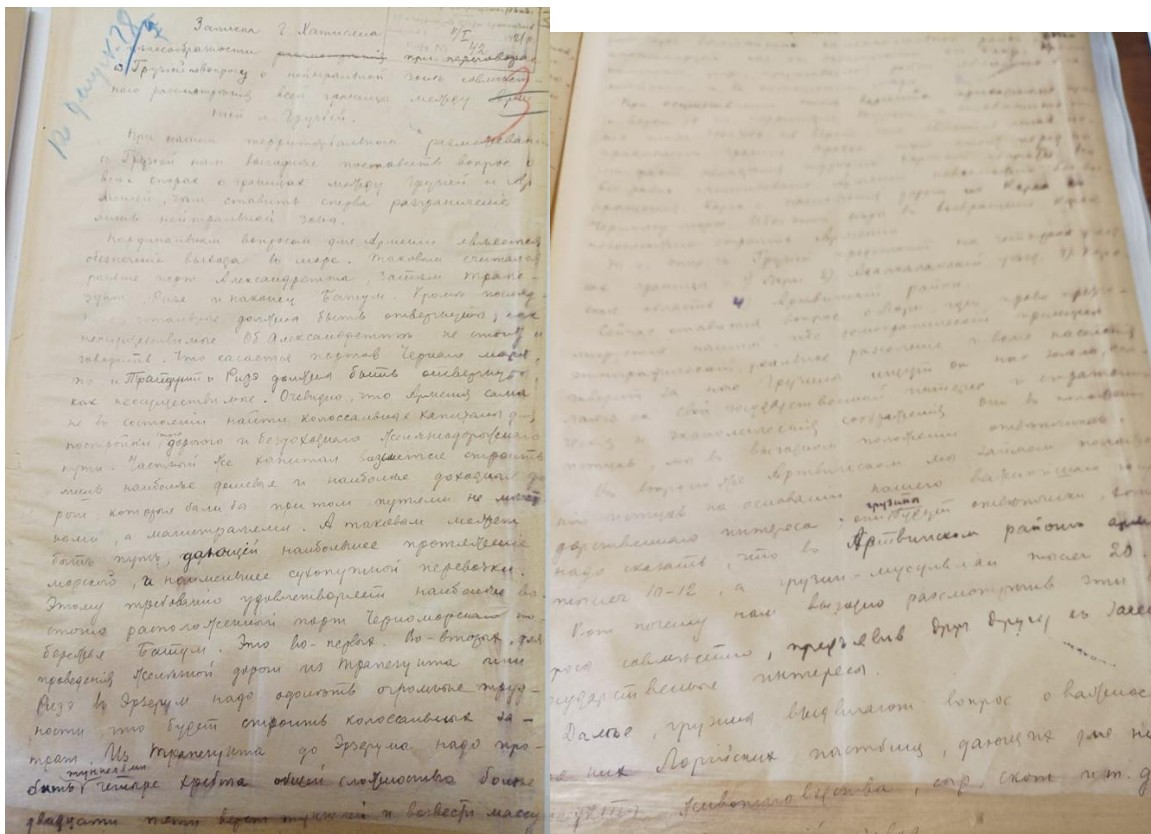
შემდეგ. ქართველები სვამენ საქართველოსათვის ლორის სამოვრებისა (რომელიც მნიშვნელოვანია მესაქონლეობისათვის) და ალავერდის ქარხნის მნიშვნელობის საკითხს.

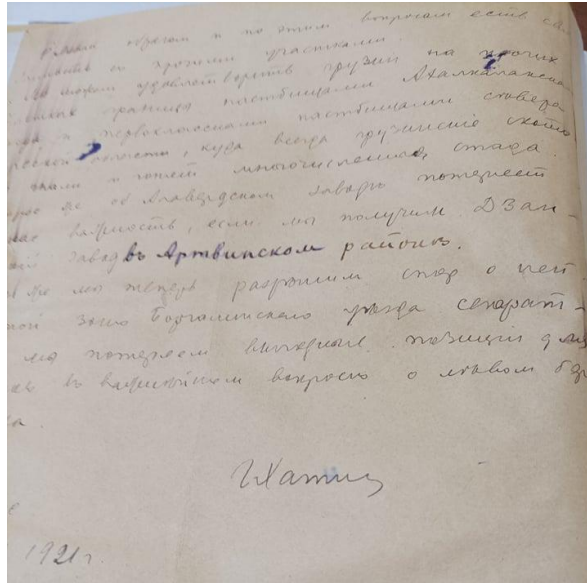
ჩვენ შეგვიძლია დავაკმაყოფილოთ სამოვრებზე ქართველების მოთხოვნები საზღვრის სხვა, კერძოდ ყარსის ოლქის ჩრდილოეთით - სამოვრებით მდიდარ მონაკვეთზე.

საკითხი ალავერდის ქარხანაზე ჩვენთვის კარგავს მნიშვნელობას - თუ კი მივიღებთ ართვინის რაიონში ძანსულის ქარხანას.

თუ კი ბორჩალოს მაზრის ნეიტრალურ ზონაზე დავას გადავწყვეტთ სეპარატიულად, ჩვენ დავკარგავთ მომგებიან პოზიციას მოლაპარაკებაზე ჩვენთვის მნიშვნელოვანი ჭორხის მარცხენა სანაპიროსთან დაკავშირებით.

გ. ხატისიანი, თიფლისი, 1921 წელი, 10 იანვარი“ (სომხეთის ცსა, ფ. 114, ს. 12, ფურც. 13,14, 15)

ხატისიანის ჩანაწერი, სომხეთის ცსა, ფ. 114, ან. 2ს, ს. 12, ფურც. 14, 15, 16.

როგორც ითქვა, 1920 წელს ნოემბერში საბჭოთა რუსეთმა დაიპყრო სომხეთი. საფრთხე დაემუქრა საქართველოსაც. საქართველოს წინააღმდეგ ომის დაწყების საბაზად საბჭოთა ხელისუფლებამ გამოიყენა ლორეს (განაგებდა სომხურ-ქართული ადმინისტრაცია) სომხურ სოფლებში მათ მიერვე 1921 წ. 11-12 თებერვალს ორგანიზებული ე. წ. აჯანყება და სომხეთში დისლოცირებული მე-11 წითელმა არმიამ მოახდინა საქართველოს ოკუპაცია.

1921 წლის 2 მაისს ბოლშევიკურმა ხელისუფლებამ კავკასიის რესპუბლიკებს შორის სასაზღვრო დავების გადასაჭრელად შექმნა საგანგებო კომისია. კომისიის პირველ სხდომაზე (1921 წ. 25-27 ივლისი) სიტყვით გამოვიდა სომხეთის წარმომადგენელი ბეკუადიანი. მან დაახასიათა ტერიტორიების დიდი ნაწილის დაკარგვით განპირობებული სომხეთის რთული მდგომარეობა. რუსო ჩარექიშვილს მოყავს ამონაწერი კომისიის სხდომის ოქმიდან, რომლის მიხედვითაც სომხეთის წარმომადგენელმა თხოვა ქართველებსა და აზერბაიჯანელებს „სოლიდარობის გულისათვის, ერთხელ და სამუდამოდ, უაღრესად გულწრფელი, მეგობრული ურთიერთდამოკიდებულების დამყარების გულისათვის“ დათანხმებულიყვნენ „განსაზღვრული ტერიტორიების დათმობას“ (რუსო ჩარექიშვილი, როდის მოხდა საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის დაპყრობა საბჭოთა რუსეთის მიერ? ცნობები ისტორიიდან. <https://intermedia.ge/%E1%83%A1%E1%83%A2%E1%83%90%E1%83%A2%E1%83%98%E1%83%90/97299-%E1%83%A0%E1%83%9D%E1%83%93%E1%83%98%E1%83%A>). საბოლოოდ, კავბიუროს გადაწყვეტილებით (1921 წ. 7 ივლისი) ლორეს ოლქი (2,36 ათასი კვ. კმ) გადაეცა სომხეთს (საქართველოს მოთხოვნა ლორეში რეფერენდუმის გზით პრობლემის მოგვარების შესახებ არ იქნა გათვალისწინებული). ამიერკავკასიის კავბიუროს 1921 წ. 16 ივლისის გადაწყვეტილებით უარყოფილი იქნა სომხეთის წინადადება ახალქალაქის სომხეთისათვის გადაცემის თაობაზე. 1925 წელს სომხეთს კვლავ გადაეცა ბორჩალოს მაზრის ნაწილი 107,9 კვ. კმ. (რუსო ჩარექიშვილი, როდის მოხდა საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის დაპყრობა საბჭოთა რუსეთის მიერ? ცნობები ისტორიიდან. <https://intermedia.ge/%E1%83%A1%E1%83%A2%E1%83%90%E1%83%A2%E1%83%98%E1%83%90/97299-%E1%83%A0%E1%83%9D%E1%83%93%E1%83%98%E1%83%A>).

ამრიგად, სომხეთ-საქართველოს შორის სადავო ტერიტორიების საკითხი გადაწყდა სომხეთისათვის ლორეს ოლქის გადაცემით. ახალქალაქი დარჩა საქართველოს შემადგენლობაში.

გამოყენებული წყაროები და ლიტერატურა:

- საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო არქივი*, ფონდი 1969, აღწ. 4, საქ. 12, ფურც. 24;
სომხეთის ცენტრალური სახელმწიფო არქივი, ფონდი 114, ან. 2ს., საქმ. 11, ფურც. 2, 3, 4, 16;
სომხეთის ცენტრალური სახელმწიფო არქივი, ფ. 114, ან. 2 ს., საქმე 12, ფურც. 5;
სომხეთის ცენტრალური სახელმწიფო არქივი, ფონდი 114, საქმე 12, ან. 2 ს., ფურც.
14,15,16 - გ. ხატისიანის ჩანაწერი, „ჩვენთვის სასარგებლოა საქართველოს
თან დავსვათ საკითხი არა მარტო ნეიტრალურ ზონაზე, არამედ სასაზღვრო
დავის ყველა საკითხზე“;
სომხეთის ცენტრალური სახელმწიფო არქივი, ფონდი 114, საქმ. 23, ფურც. 1, 10;
სომხეთის ცენტრალური სახელმწიფო არქივი, ფონდ. 114, ან. 2 ს, საქმ. 26, ფურც. 1, 2, 4,5,7,
98;
სომხეთის ცენტრალური სახელმწიფო არქივი, ფონდი 114, ანაწ. 2ს, საქმე 56, ფურც. 1, 13, ,
37, 47;
სომხეთის ცენტრალური სახელმწიფო არქივი, ფონდ. 114, ან. 1, საქმ. 42, ფურც. 3, 4;
Ц. Агаян, Ш. Арутюнян, А. Мнацакян, история Армянского народа (1900- 1987 гг.),
учебник для 9-10 классов средней школы, Ереван, „луис“, 1988;
- მიხეილ ბასილაძე, 1920 წლის ნოემბერი, <http://qronikaplus.ge/?p=18692>. ნახულია 26
აგვისტო, 2021;
- სარალიძე, ლ. (1919). *სომხეთ-საქართველოს ხელშეკრულება*:
წელს.<http://www.nplg.gov.ge/wikidict/index.php/%E1%83%A1%E1%83%90%E1%83%A5%E1%>,
ნახულია 17 აგვისტო, 2021;
- რუსო ჩარექიშვილი, როდის მოხდა საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის
დაპყრობა საბჭოთა რუსეთის მიერ? ცნობები ისტორიიდან.
<https://intermedia.ge/%E1%83%A1%E1%83%A2%E1%83%90%E1%83%A2%E1%83%98%E1%83%90/97299%E1%83%A0%E1%83%9D%E1%83%93%E1%83%98%E1%83%A>. ნახულია 28 აგვისტო, 2021.
- გაზ. „საქართველო“, 1920 წ. 13 ნოემბერი;
გაზ. „საქართველო“, 1920 წ. 16 ნოემბერი.

REFERENCES:

- sakartvelos tsent'raluri sakhelmts'ipo arkivi*, pondi 1969, aghs'. 4, sak. 12, purts. 24;
somkhetis tsent'raluri sakhelmts'ipo arkivi, pondi 114, an. 2s., sakm. 11, purts. 2, 3, 4, 16;
somkhetis tsent'raluri sakhelmts'ipo arkivi, p. 114, an. 2 s., sakme 12, purts. 5;

somkhetis tsent'raluri sakhelmts'ipo arkivi, pondi 114, sakme 12, an. 2 s., purts. 14,15,16 - g. khat'isianis chanats'eri, „chventvis sasargebloa sakartvelos tan davsvat sak'itkhi ara mart'o neit'ralur zonaze, aramed sasazghvro davis qvela sak'itkhze“;

somkhetis tsent'raluri sakhelmts'ipo arkivi, pondi 114, sakm. 23, purts. 1, 10;

somkhetis tsent'raluri sakhelmts'ipo arkivi, pond. 114, an. 2 s, sakm. 26, purts. 1, 2, 4,5,7, 98;

somkhetis tsent'raluri sakhelmts'ipo arkivi, pondi 114, anats'. 2s, sakme 56, purts. 1, 13, , 37, 47;

somkhetis tsent'raluri sakhelmts'ipo arkivi, pond. 114, an, 1, sakm. 42, purts. 3, 4;

Agaian C, Arutunian Sh, Mnacakanian A, Istoria armianskogo naroda (1900-1987), uchebnik dlia 9-10 klassov srednei chkoli, Erevan, izdatelstva „luis,” 1988.

mikheil basiladze, 1920 ts'lis noemberi, <http://qronikaplus.ge/?p=18692>. nakhulia 26 agvist'o, 2021;

saralidze, l. (1919). *somkhet-sakartvelos khelshek'ruleba*:

ts'els.<http://www.nplg.gov.ge/wikidict/index.php/%E1%83%A1%E1%83%90%E1%83%A5%E1%83%A9>, nakhulia 17 agvist'o, 2021;

ruso charekishvili, rodis mokhda sakartvelos demok'rat'iuli resp'ublik'is dap'qroba sabch'ota rusetis mier? tsnobebi ist'oriidan.
<https://intermedia.ge/%E1%83%A1%E1%83%A2%E1%83%90%E1%83%A2%E1%83%98%E1%83%90/97299%E1%83%A0%E1%83%9D%E1%83%93%E1%83%98%E1%83%A>. nakhulia 28 agvist'o, 2021.

gaz. „*sakartvelo*’, 1920 ts'. 13 noemberi;

gaz. „*sakartvelo*“, 1920 ts'. 16 noemberi.